

PROF. DR. MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994 (Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı yayını), XXXIII+605.

Osmanlı diplomatik ilmi (belge ilmi) nin âbide bir eseri yayınlanmış bulunuyor. Bu eser Osmanlı tarihi üzerinde araştırma yapanların belgeler üzerindeki müşküllerini çözecek ilk müracaat eseri mahiyetindedir. Şimdiye kadar dilimizde yapılmış mahdut sayıdaki yayın ihtiyaca cevap verebilecek hacim ve muhteviyâtтан yoksun idi. Böyle derli-toplu, düzen, tertip ve metod bakımından mükemmel bir eser ile bu ihtiyaç karşılanmış oluyor. Bu eserin hazırlanmasında hiç şüphesiz Sayın Prof. Kütükoğlu'nun engin arşiv tecrübesinin önemli rolü olmuştur. Yıllar süren yorucu çalışmaların mahsulü olarak meydana gelmiş bulunan bu eser, giriş, sekiz bölüm ve sonuç olmak üzere planlanmıştır. Ancak kitabın verimli sayfaları bu sunla da bitmemektedir. Diplomatikte görüntü önemlidir düşüncesiyle metin içine 231 adet şekil de konulmuştur. Bu şekiller sekiz bölümde diplomatik ilmini ilgilendiren açıklamaların yanlarına yerleştirilmiştir. Bunların tipinin en iyi örneği olmasına dikkat edilmiştir. Böylece okuyucuya karşılaştığı müşkülü çözmeye kolaylık sağlanmıştır. Bundan başka eserin 419-605. sayfaları arasında 165 adet ekler kısmı bulunmaktadır. Bu eklerin bir kısmı renklidir. Ekler kısmı seçilmiş belgelerin fotoğraflarını da ihtiva etmektedir. Hemen hemen her belge türünden birkaç örnek vermilmeye çalışılmıştır. Tabiatıyla bu kısım esere bir kat daha değer kazandırmaktadır. Eserin bibliyografya kısmı da araştırmacıya çok şeyler ifade etmektedir. Sadece arşivlerde müracaat edilmiş olan tasnifler dahi hacim itibarıyla göz doldurmaktadır. Başta İngiliz arşivleri olmak üzere yabancı arşivlerden de istifade edilmiş olması çalışmanın ciddiyetini göstermektedir. Bibliyografyaya âit olan "Yayınlanmış Arşiv Belgeleri", "Kanunnâmeler, Münşeât ve Muâhedât Mecmuaları, Sefaretnâmeler, Haturat Kitapları" ve "İncelemeler" kısımları da dikkat çekicidir. Bundan başka, eserin tahlilî indeksi de büyük bir itina ile hazırlanmıştır. İstilahlar ile bazı kelimelerin diplomatik ilmindeki değişik anlamlarının kısa tarifleri çok yararlıdır.

Eserin girişinde Osmanlı Arşivi'nin kısa bir tarihçesi ile Diplomatik ilminin doğuşu ve gelişmesine temas edilmiştir. Burada Milâttan önceki devirlere kadar uzanılıp dikkat çekici örnekler verilmiştir. Sonra Osmanlı Diplomatîğine geçen Prof. Kütükoğlu, Abdurrahman Şeref Bey'in "Evrâk-ı Atfika ve Vesâik-i Tarihiyemiz" adlı makalesindeki, belgeleri klasik devir ve Tanzimat devri belgeleri olarak tasnif etmesine işaret etmiştir. Sonra Musa Kâzım Bey'in Divân-ı humâyûnda tutulan defterleri tasnif edişine de temas eden müellif Diplomatik ilmi üzerindeki çalışmaların eskiliğini ortaya koymuştur. Bundan başka bazı batılı şarkiyatçılardan Friedrich Kraelitz, Lajos Fekete, Mihail Guboğlu, Jan Reyhman ve Ananiasz Zajaczkowski Boris Nedkov ve Asparuh Velkov gibi ilim adamlarının eserlerine ve belge tasniflerine yer verilmiştir. Ayrıca başta İ.H. Uzunçarşılı ve M. Tayyip Gökbilgin gibi Diplomatik ilmi üzerine yayınlarda yapmış yakın devir hocaları ile günümüzde bu konuya yayınlarda temas eden ilim adamlarına da işaret edilmiştir.

Birinci Bölüm yazı ve yazı malzemelerine ayrılmıştır. Burada kâğıtın tarihçesi, Osmanlılarda kâğıt; kalem ve kalemtıraş; mürekkep; Arab yazısı, aklâm-ı sitte, diğer yazı çeşitleri ve belgelerde kullanılan kısaltma ve özel işaretler bulunmaktadır. Bahsi geçen malzemelerin tarihî seyri de bu bölümde büyük bir vukuf ve tamamiyle orijinal arşiv malzemesine dayanılarak örnekleriyle anlatılmıştır. Özellikle yazı çeşitlerinden, her birinin nerelerde kullanıldığından ve geçirdiği devirlerden de söz edilmiştir.

İkinci Bölümde belgelerde kullanılan alâmetler ve mühürler bahsi yer almaktadır. Burada tuğra; pençe; kuşruklu imza; mühür bahisleri bulunmaktadır. Tuğranın tarihçesi, tarihî seyri içinde tuğranın gelişmesi; pençenin ve imzanın çeşitleri incelenmiştir. Mühür bahsinde mühür-i humâyûndan, şahıs ve makam mühürlerinden, bunların şekil ve muhtevalarından, mühürlerin resmî belgelerdeki baskı sırası ile sahh mühürleri fotoğraf ve şekillerle izah edilmiştir.

Üçüncü Bölüm ise padişaha âit belgelerin izahının yer aldığı kitabın en önemli bölümüdür. Bilindiği gibi padişahın tuğrasını taşıyan ferman, emir, hüküm, nâme, mülknâme, sınırnâme, ahidnâme gibi belgelerle padişahın bizzat hattı bulunan belgeler bu guruba dahildir. Bu bölümde bir fermanın rükün ve şartları, yazılış sebep ve şekilleri ile menşeleri; beratın rükünleri, berat cinsleri, berat verilme muamelesi, beratın özellikleri; nâme-i humâyûn rükün ve çeşitleri ve şekil özellikleri; ahidnâme-i humâyûn (muâhede); Hatt-ı humâyûn ve çeşitleri, Hatt-ı humâyûn özellikleri; İrade-i seniyye ve cins ve rükünleri, İradelerin şekil özellikleri; sebeb-i tahrir hükmü, rükünleri ve muamele kayıtları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu bölümün araştırıcıya yardımcı olacak en göze çarpan kısmı, belgelerin gönderilen şahsın unvanına göre çeşitli elkab taşınmasıdır. Sabırlı bir çalışma ile bunlar tespit edilip istifadeye sunulmuştur.

Devlet erkânının emir ve arz mahiyetindeki belgelerine âit bilgiler Dördüncü Bölümde incelenmiştir. Burada ilk üst düzey yöneticilerinin emir mahiyetinde düzenledikleri belgelerde kullandıkları buyuruldu incelenmektedir. Önce buyuruldu yazısı tekâmül ve cinsleriyle anlatılmıştır. Bundan başka arz ve telhis üzerine yazılan buyuruldu okuyucuya sunulmuştur. Telhis de bu bölümün konularından biridir. Bilindiği gibi telhis alt kademe bulunan bir görevlinin üst kademedekine yazdığı bir meselenin özetidir. Tabii ilk akla gelen sadriazamın padişaha sunduğu arzdır. Burada telhis hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Bundan sonra takrir ele alınmıştır. Mana itibariyle takrir bir işi yazılı olarak ilgili mercie bildirme demek olduğuna göre bu mercî padişah veya sadriazamdır. Daha alt kademedeki bir görevli de takrir takdim edebiliyordu. Bölümün son bahsi arzdır. Resmî görevlilerin bir konu hakkında bilgi vermek veya dilekte bulunmak üzere üst makama sundukları belge olan arz hakkında da geniş bilgi verilmiştir.

Beşinci Bölümün merkez-taşra arası yazışmalara ayrıldığını görüyoruz. Mektub, tahrirat; şukka, telgraf ve adresler bu bölümün esas konularıdır. Diplomatik bakımdan mektub, bitik, nâme, nemika, varaka ve risale aynı manâda kullanılmıştır. Burada mektubun rükün, elkab ve şekil özellikleri de incelenmiştir. Keza tahriratın rükün ve çeşitleri, yazılış şekline göre, çıktığı daireye göre gruplandırılması yapılmıştır. Telgraf bahsinde Osmanlı Devleti'nde ilk telgrafın Kırım Harbi sırasında kullanıldığını görüyoruz. Telgraf kâğıtlarındaki ifadelerin ne derecede özenli olduğu resimlerinden dikkatimizi çekmektedir. Öte yandan adreslerin de yazılan ve yazan şahsın mevkiine göre değişiklik gösterdiği ve bunun çok büyük önem taşıdığı anlaşılmaktadır.

Eserin Altıncı Bölümü şehirci/dâireler arası yazışmalara ayrılmıştır. Burada anlatılan konular tezkire, kaime, temessük-tahvil-sened, ilmühaber ve müzekkire olup kitabın en geniş bölümlerinden biridir. Tezkirelerin, çıktıkları daireye veya verilmiş sebeplerine göre pek çok çeşidi bulunmaktadır. Bunların herbiri geniş şekilde izah edilmiştir. Kaime bahsinde çeşitleri anlatılmıştır. Kezâ temessük-tahvil-sened, ifade ettikleri manâ bakımından aralarında fark yoktur. Diplomatikte temessük bir borcun ödenmesinin kabul edilmesi ile bir şeyin teslim alındığının gösterilmesi gibi hususlarda karşı tarafa verilen bir nevi seneddır. Burada çeşitli temessükler ele alınmıştır. İlmühaber bir dâireden diğerine herhangi bir husus, bir karar veya bir hükmü bildirmek üzere yazılan belgelere denildiği şekilde tarif edilip, ilmühaber çeşitlerine geçilmiştir. Osmanlı diplomatisinde bir idare veya nezaretin şubelerinden bağlı olduğu üst makama hitaben, herhangi bir konuyla ilgili izin istemek için hazırlanan belgeye müzekkire denilir. Burada müzekkirelerin rükün ve şekil özellikleri anlatılmıştır.

Yedinci Bölümde incelenen bahis dilekçe ve rapor mahiyetindeki belgelerin muhteviyatına aittir. Bu belgeler cins ve muhtevalarına göre arz-ı hal (arzuhal); mahzar; arıza; mazbata ve layiha olarak tasnif edilmiştir. Arzuhal genel olarak reâyâ veya askerî sınıfın şahsî dilekçeleri olarak tarif edilmektedir. Burada arzuhallerin rükün ve özellikleri yanında, padişaha sunulanlar ile âdî arz ve arzuhaller ele alınmıştır. Diplomatik bakımdan mahzar ise yüksek makama sunulacak bir dilek veya şikâyetin yazılışında hazır bulunanların onun doğruluğunu tasdik makamında imzalarını koydukları bir çeşit arzuhaldir. Burada mahzarların özellikleri ve kullanılışı izah olunmaktadır. Arıza ise küçüktan büyüğe takdim etme, muhura manasını taşır. Burada arızanın rükün ve şartları incelenmiştir. Ayrıca arızaların şahısların üst makamlara sundukları birer dilekçe olduğunu da öğreniyoruz. Mazbata bir meclis veya heyetin müzakerelerinin neticesini göstermek üzere bir makama hitaben kaleme aldığı belgedir. Daha ziyade Tanzimat'la birlikte Osmanlı diplomatiğine girmiştir. Bu tarihten itibaren devlet bünyesinde teşekkül eden yeni yeni kuruluşlar mazbata düzenleyip üst makama sunmuşlardır. Bunların bir çeşit rapor olduğu görülmektedir. Layiha bahsine gelince; Osmanlı tarihinde özellikle XIX. yüzyılda ıslahat layihaları olarak önem kazanmıştır. Bunlar birer rapor olup teftiş, herhangi bir konuda görüş veya bir görev sonunda sunulan layihalar olarak bilinmektedir.

Sevizinci Bölümün ifta ve kaza organlarıncı düzenlenen belgeler bahsine ayrıldığını görüyoruz. Burada fetva, ilâm, hüccet, vakfiye ve sûret konularına yer verilmiştir. Fetvanın kelime manası güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar manasına geldiği bilinmektedir. Fetva müftî tarafından verilir. Kadı da kanunları uygular. Fetvanın rükünleri ve şekil özellikleri ile sual ve cevap örnekleri burada bulunmaktadır. İlâm, Osmanlı diplomatiğinde mahkeme kararını ihtiva eden belgedir. Bir ilâmda rükünü teşkil eden unsurlar şunlardır: Davacının hüviyetinin tespiti, davalının hüviyetinin tespiti, davâ konusu, davalının cevabı, isbat, hüküm, tarih ve imza ile mühür. Hüccet bahsine gelince: Hüccetler çok çeşitli hususların tespiti için tertip edilmiş olup kadılar tarafından tanzim edilen bir çeşit noterlik belgeleridir. Hüccetler şerhiye sicillerine de işlenirdi. Şerhiye sicillerinden yapılan tespitlere göre alım-satım, kira, nafaka, vekâlet, vasiyet, kefâlet, şehâdet, ferağ, borç, hibe, rüşdün isbatı, nezir ve keşif, sulh ve irsaliye gibi konularda hüccet tanzim ediliyordu. Hüccet bahsi eserde örnekleriyle incelenmiştir. Osmanlı cemiyetini yakından ilgilendiren vakıf bahsine gelince: bir kimsenin Allah'a yakın olmak gayesiyle, menkul veya gayri menkul mal veya mülkünü dîni ve sosyal bir gaye için tahsisidir. Vakfiye ise vakfedilen şeyin vasıfları ve vakfedilme şartlarını ihtiva eden ve kadı tarafından tasdik edilen bir belgedir. Vakfiyenin rükünleri bahsinde tasdik ibaresi, davet, vâkıfın tanımı, mütevellinin tanımı, mevkufun tanımı, vakıf şartları ve diğer konular yer almaktadır. Bu bölümün son bahsi sûrettir. Şimdiye kadar pek dikkati çekmemiş bir konudur. Sûret kadıların noter vazifesi görerek verdikleri bir belgedir. Elinde ferman, berat v.s. olan bir şahıs, aslını kaybetmek tehlikesine karşı sûretini kullanırdı. Sûretin hakiki olduğu ise ancak bir kadı tasdiki ile anlaşılırdı.

Eserden anlaşıldığına göre Osmanlı diplomatiği mükemmel kaideler üzerine oturtulmuştur. Ancak bu gelişmeler tedricî bir yükseliş ile olmuştur. Müesseseler zaman içinde olunlaşırken belge ilmi de gelişip inkişaf etmiştir. II. Mahmud devri ile Tanzimat dönemi ise Osmanlı diplomatiğinde önemli değişikliklerin başladığı dönemdir. Meselâ bütün belgelere tarih ve imza konması yaygınlaştırılmaya başlanmıştır. Nezaretlerin kurulmasıyla bir evrakın daireler arasındaki seyri tamamen değişmiştir. Kezâ ferman ve beratların kullanıldıkları yerlerin giderek azaldığı da görülmektedir. Tanzimat'la Osmanlı diplomatiğinde başlayan önemli değişiklikler eserde gösterilmiştir. Eserde belgelerin arka yüzlerinin de diplomatik açıdan önemli olduğu belirtilmiştir. Belgelerde kâğıt ebadının, muhteviyat, konu, imza, göreceği muamelenin özelliği ile ilgili olduğu da eserde bahsedilmektedir. Kezâ belgelerden hangisinde mühür kullanıldığı bazılarında gerekmediği de izah edilmiştir. Her bölüm sonunda yer alan sonuç kısımlarında, okuyucuya kısaca bilgi verecek özellikler gösterilmiştir.

Burada zikredilmesi gereken önemli bir husus da, kitabın mükemmel bir baskısının olduğudur. Büyük boy kuşe kâğıdına basılmış olan eserde renkli veya renksiz resim ve şekillerin de sayfalara yerleştirilişinde büyük dikkat sarfedildiği anlaşılmaktadır. Kitap bu haliyle de muhteviyatına uygun düşmüştür.

Sonuç olarak elimizdeki eser, Osmanlı tarihi üzerinde çalışanların ve arşivcilerin birçok müşkülünü çözebilecektir. Kısacası belgeden istifade etmenin ve iyi bir diplomatik analiz yapmanın yollarını gösterecektir.

PROF. DR. MÜCTEBA İLGÜREL